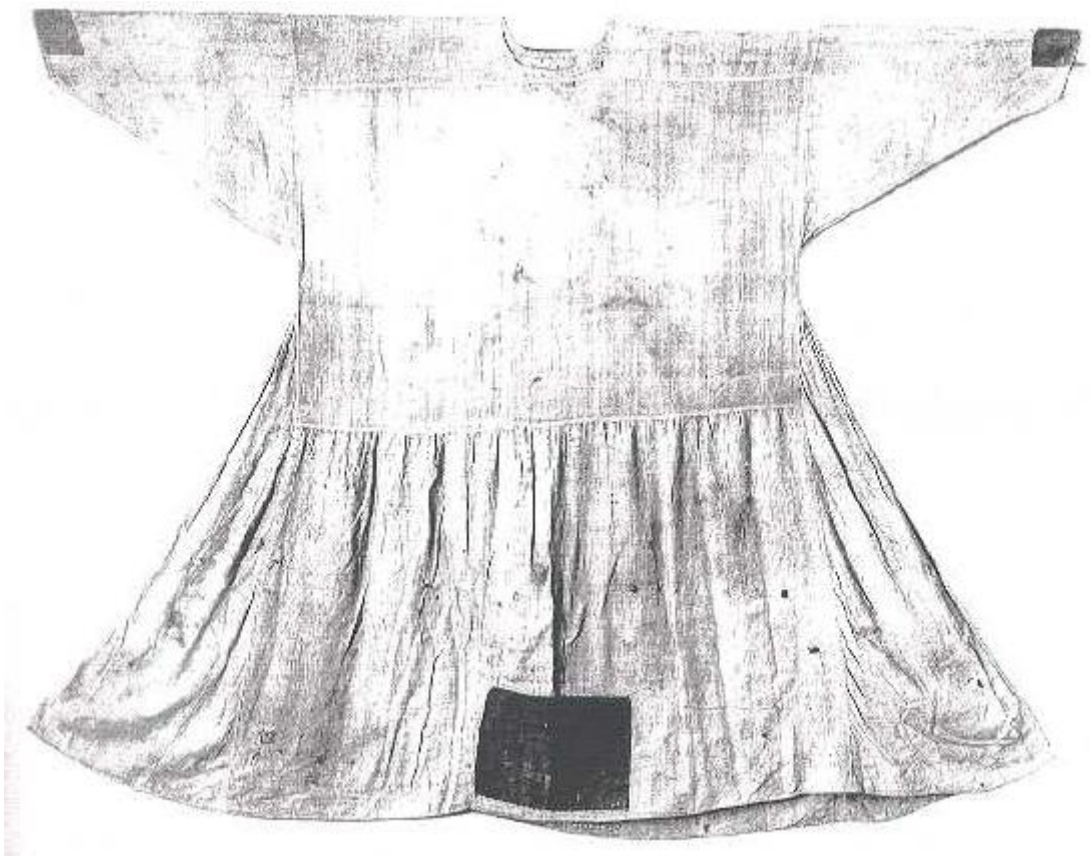

Skjortan från Lunds domkyrka

- En jämförande studie mellan den liturgiska mässkjortan och den profana särken under senmedeltid

Emma Malmqvist
D-uppsats i Historisk arkeologi
Arkeologiska institutionen
Lunds universitet
VT 2008
Handledare: Barbro Sundnér

ABSTRACT

The main purpose of this essay is to analyze the late medieval shirt found in the cathedral of Lund. It has been preserved in the church and later on exhibited in the museum of Lunds cathedral. The most interesting thing about this shirt is probably its close connection to the secular world, as well as to the church. At first sight it appears to be a liturgical garment, it seems to be far too big for a regular, profane smock or shirt, but in a letter received by the church of Lund from Christian I of Denmark this shirt is mentioned as a chemise, or smock. The questions I aim to answer on the following pages goes, what characterizes the chemise or smock? What characterizes the mass shirt or alba? How can you use this type of analyse to examine the shirt from the cathedral of Lund?

INNEHÅLL

1. INLEDNING	3
2. MATERIAL OCH METOD.....	4
3. TIDIGARE FORSKNING KRING SKJORTAN FRÅN LUNDS DOMKYRKA	4
4. SKJORTAN FRÅN LUNDS DOMKYRKA	6
5. DATERING OCH URSPRUNG.....	8
6. TOLKNINGAR KRING HELGONSÄGNEN	10
7. PRÄSTENS KLÄDNAD	12
8. ALBAN	14
8.2. Arkeologiskt material.....	14
8.3. Medeltida avbildningar	15
9.SÄRKEN.....	17
9.2. Arkeologiskt material.....	17
9.3. Medeltida avbildningar	19
10. AVSLUTANDE DISKUSSION	20
11. SAMMANFATTNING	23
12. REFERENSER.....	24
13. BIFOGADE BILDER	26

1. INLEDNING

År 1468 skriver den danske kungen Christian I till domkapitlet i Lund ett brev i vilket han önskar anhålla om en särk uti vilken goda, havande kvinnor ska kläda sig för lyckade förlossningar. Eftersom hans drottning Dorothea väntade nedkomst kunde man genom att låta henne bära denna särk försäkra sig om att hon skulle genomgå en lyckad förlossning. Vi vet alltså, på grund av detta brev, att domkapitlet i Lund vid 1400-talets mitt haft en speciell särk i sin ägo.

Detta brev kan kopplas samman med den sägen som uppstått kring den så kallade särken. Enligt denna sägen ska särken en gång ha tillhört ett kvinnligt helgon. Förmodligen är detta anledningen till att den faktiskt bevarats i kyrkan och inte slängts bort eller sytts om, särken återfanns nämligen i samband med Brunius restaurering av domkyrkan på 1800-talet.

Men under början av 1900-talet börjar man istället tala om en alba, vilket är detsamma som mässkjorta. Till utseendet påminner skjortan mycket om en sådan, varför kommer jag att gå igenom nedan. Det förefaller dock något underligt att en skjorta som påminner om ett liturgiskt plagg även skulle lånas ut vid förlossningar. Hur kan det vara möjligt att en mässkjorta blir en kvinnlig särk, eller tvärtom? För att svara på denna fråga kommer jag att fokusera på vilka likheter som går att finna mellan de två plaggen. Mina huvudfrågor kommer följaktligen att lyda:

- Vad är karaktäristiskt för en särk?
- Vad är karaktäristiskt för en mässkjorta eller alba?

Vidare kommer jag också att göra en genomgripande analys av skjortan från Lunds domkyrka för att sedan kunna jämföra den med mitt övriga material, vilket jag kommer att presentera nedan.

I denna uppsats kommer jag att tala om begreppet särk som ett profant underplagg man burit under de övriga plaggen i den profana dräkten. Mässkjortan, eller alban, har däremot bara burits av kyrkans män då de varit i tjänst under mässan. Skjortan från Lunds domkyrka kallar jag den specifika skjorta som idag hänger utställd i domkyrkomuseet. Dels för att inte förvirring ska uppstå men också för att benämningen skjorta egentligen inte säger något om dess innebörd, jag föredrar att redovisa undersökningen innan jag tar ställning.

2. MATERIAL OCH METOD

Mitt främsta material består av den utställda skjortan vid domkyrkomuseet (LUHM 2806). Denna kommer jag att studera på plats och härmed kommer jag att få möjlighet att göra en närmare teknisk analys av plagget vilket innefattar undersökningar av bland annat sömnadsteknik och tygkvalitet. Genom att studera skjortan på så nära håll kan plaggets olika delar urskiljas och ge en uppfattning om hur plagget är planerat och uppsytt. De eventuella stadkanterna, de kanter som utgör vådens bredd, kommer också att ge en uppfattning om hur man utnyttjat tyget. Kan dessa identifieras har jag med största sannolikhet hittat vådbredden, det vill säga den bredd tyget haft då det vävdes.

Jag kommer också att använda tidigare genomförda undersökningar av plagget, framför allt den rapport som skrevs i samband med konserveringen på 1990-talet.

Vidare kommer jag att jämföra med andra skjortor, både mässkjortor och särkar. Jag kommer också att studera medeltida bilder, både målningar och träskulpturer. Jag har valt de avbildningar som tydligast visar särken eller mässkjortan. För att göra undersökningen så bred som möjligt har jag också försökt variera materialet vilket innebär att jag tagit exempel från kalkmålningar, träskulpturer och illustrationer. Syftet med avbildningarna är att redogöra för hur mässkjortan ser ut på prästen eller biskopen, hur mycket som syns och hur den bärs tillsammans med övriga plagg, framför allt mässhaken. Genom att se hur mässhaken har förändrats och hur den burits, eller inte burits, tillsammans med mässkjortan kan jag eventuellt få en vidgad tolkning av plagget. Genom att jämföra med andra skjortor, såväl mässkjortor som särkar, kan jag identifiera de element som är giltiga för både mässkjortan och särken.

3. TIDIGARE FORSKNING KRING SKJORTAN FRÅN LUNDS DOMKYRKA

Trots att skjortan från Lunds domkyrka har blivit uppmärksammas i många sammanhang är det relativt få som valt att studera den ingående. Den står införd i Lunds universitets historiska museums accessionskatalog från 1855 som ”det så kallade jungfru Marias eller Margaretas lintyg förut förvarat i domkyrkan”.

Johan Corylander nämner den troligtvis 1884 i en lista över värdefulla föremål tillhörande Lunds domkyrka. Han nämner en mässkjorta som brukas av biskopen, samt åtta stycken andra och slutligen ”en gammal och så kallad särk, hvilken såsom et monument ifrån förra tider uti sacristian förvaras” (Corylander 1884: 112). Detta bör rimligtvis vara skjortan från Lunds

domkyrka, jag får intrycket av att de andra mässkläder som nämns fortfarande är i bruk då detta skrivs.

Agnes Branting nämner på 1920-talet den mycket kort i sin bok om textil skrud i svenska kyrkor. Den behandlas i kapitlet om mässskjortor varför hennes tolkning är att det varit ett liturgiskt plagg. Hon menar att den är mycket svår att tidsbestämma men låter dess tillverkningsstid ligga någonstans mellan 1200- och 1300-talen. (Branting 1920: 71ff).

Även Ewert Wrangel nämner den på 1920 i samband med Lunds domkyrkas konstföremål. Han skriver att denna särk troligtvis en gång tjänat som en alba på grund av de blå lappar som pryder plagget (Wrangel 1923: 83). Jag återkommer till dessa nedan.

Otto Rydbeck nämner den också på 1940-talet i samband med de föremål som bevarats och ska ställas ut i det då relativt nya domkyrkomuseet. Liksom Branting påpekar han också dess värde som relik samtidigt som han också anser att skjortan varit en alba (Rydbeck 1943: 127)

Vid konserveringen år 1991 skrevs en kortfattad rapport av Britt-Marie Mattsson vid Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Detta är en uteslutande teknisk rapport som fokuserar på plaggets material och liknande (Mattsson 1991: 1f). Hon ger ingen djupare tolkning av skjortan men benämner den som alba vilket innebär att hon tolkar den som ett liturgiskt plagg.

År 2002 publicerades ett C¹⁴ resultat av Margareta Nockert och Göran Possnert baserat på ett par trådar från skjortan. Den övriga informationen om skjortan är däremot väldigt kort (Nockert & Possnert 2002: 67f). Men liksom ovanstående författare talar man även här om en alba.

Niels Lund publicerade 1988 en artikel om skjortan och dess ursprung som tillhörande ett kvinnligt helgon. Han utesluter dock att skjortan en gång skulle ha tillhört ett helgon men menar att det trots detta är intressant att undersöka varför man förknippat skjortan med ett sådant. Vidare redogör han för vilket helgon som med störst sannolikhet skulle ha kunnat vara ägarinna. Han studerar alltså skjortan i ett reliksammanhang och utgår endast ifrån denna som relik (Lund 1988: 57ff). Lund behandlar inte plagget som liturgiskt utan ser snarare till dess funktion som särk. Det innebär dock inte att han utesluter dess möjliga liturgiska innebörd utan fokuserar endast på dess senare funktion.

Ulla Fræs Rasmussen har i samband med ett lokalt helgon från Danmark nämnt skjortan i en artikel. I denna utredes bland annat sannolikheten att skjortan kan ha tillhört detta helgon och dess eventuella samband med Absalon, ärkebiskop i Lund. Hon förlitar sig dock på en enligt mig något osäker C¹⁴ datering, till vilken jag återkommer (Fræs Rasmussen 1999: 12ff). Liksom Lund behandlar hon inte skjortan som ett liturgiskt plagg utan snarare som en kvinnosärk.

På senare tid, det vill säga efter Nockert och Possnerts C¹⁴ datering, har forskningen avtagit. De flesta artiklar är alltså skrivna innan skjortan blivit daterad.

Innan jag går djupare in i diskussionen bör också begreppen och deras innebörd utredas. När jag talar om särk menar jag endast det profana klädesplagg som burits under den profana klädedräkten. Mässkjortan, eller alban, har endast burits av biskopar, präster och diakoner då de varit i tjänst vid mässan.

Dessa användningar av begreppen särk och mässkjorta tycks kanske självklara men utan en genomgång av vad begreppen verkligen innebär kan förvirring lätt uppstå. Särskilt då skjortan från Lunds domkyrka aldrig har blivit analyserad utifrån ett sådant bestämt perspektiv, det vill säga som särk eller som mässkjorta. Den omnämns i artiklar och skrifter som både alba och särk, ibland i samma text (Rydbeck 1943: 127, Branting 1920: 73). Menar dessa då, exempelvis Rydbeck och Branting, då att skjortans ursprungliga syfte har varit att tjäna som en profan särk för att sedan bli en mässkjorta eller tvärtom? Ulla Fræs Rasmussen påpekar att man utan att känna till kvinnosärkar särskilt väl ändå väljer att benämna skjortan som alba. Kanske kan man genom närmare studier av skjortan finna någon grad av sanning i uttrycket ”den heliga Margaretas särk” (Fræs Rasmussen 1999: 19). Det framgår dock inte klart i hennes artikel om skjortans ursprungliga syfte varit att tjäna som en kvinnosärk men hennes åsikt kan mycket väl tolkas som sådan.

4. SKJORTAN FRÅN LUNDS DOMKYRKA

När man som betraktare stiger in på den textilhistoriska avdelningen vid Lunds domkyrkomuseum möts man av en spektakulär syn (se fig. 1). 169 cm lång och 350 cm nedtill breder skjortan från Lunds domkyrka ut sig som ett nästan onaturligt stort plagg (Nockert & Possnert 2002: 67). Materialet i skjortan är oblekt linnelärft av z-spunnen lintråd. Lärft är en slags vävnad av lin i tuskaftbindning, det vill säga den enklaste typen av vävning i vilken varje tråd går omväxlade över och under den korsande tråden. Nederdelen består av två stycken på både fram- och baksida vilka är rynkade mot överdelen. I sidorna har kilar infogats ett stycke upp i överdelen, också dessa rynkade i överkanten. Ytterligare fyra kilar har satts in på varsin sida om framstycke och bakstycke. Överdelen utgörs av två raka stycken på både fram- och baksida. De två delarna är sammanfogade med en söm över axlarna. På framsidan har man också sytt på ett 14 cm högt ok, det vill säga ett axelstycke som vanligtvis tjänar för att förstärka partiet. Halsringningen är rund och har en bredd på 21 – 21,5 cm. Ärmarna är vida vid ärmhålen men är avsmalnande mot ärmlinningen. De är sammanfogade med sömmar

på över- och undersida. På höger ärm har man också infogat en smal kil i axelsömmen. Hela skjortan mäter 208 cm över ärmarna (Mattsson 1991: 1f).

Vådbredden var under medeltiden relativt smal, vilket berodde på vävens bredd. Bredden på linnetyger varierade från 50-90 cm. Detta är förmodligen anledningen till att det löper sömmar utmed skjortans längd. På grund av den knappa vådbredden var man tvungen att sy ihop tygstycken för önskad bredd (Thursfield 2001: 68).

Den har också på både fram- och baksida besättningar av fyrkantiga stycken nedtill, placerade på mitten. Färgen på dessa är blå men materialet är detsamma, det vill säga linne. Samma typ av besättningar pryder också ärmarna nedtill vid handlederna (Mattsson 1991: 1f).

Skjortan konserverades på 1970-talet och man kunde konstatera att skjortans tillstånd var bra så när som på några svarta fläckar och en del rostfläckar samt ett antal revor och hål, några med äldre lagningar.

Tygets täthet skiljer sig en aning i plaggets olika stycken. Trådtätheten i överdelen är 11x9 trådar/cm², medan tätheten i nederdelen ligger på 15-16x12-13 trådar/cm². Ytterligare en kvalitet har kunnat urskiljas i ärmarna i vilka trådtätheten har uppmätts till 11-12x8-9 trådar/cm². Detta innebär att tyget är något grövre i överdel, ärmar och ok. Besättningarna som pryder fram- och baksida samt ärmar är tillverkade av blå lärft med en täthet på 20x14-15 trådar/cm² och utgör därmed det finaste tyget (Mattsson 1991: 1).

Då jag själv fick möjlighet att studera skjortan på nära håll kunde jag tydligt urskilja de olika tygkvaliteterna. Kanske har det med fallet att göra, ett grövre tyg faller sämre än ett finare varför man valt det finare tyget i nederdelen där fallet kommer. Det är också den del av skjortan som varit synligast varför jag uppfattar de olika tygkvaliteterna som ett medvetet val. Sömmen som fäst de olika styckena kunde också studeras ingående, vilket jag inte funnit några tidigare undersökningar om. Man har använt sig av en så kallad vändsöm (se fig. 2). Denna söm används framför allt vid sömnad i linnetyger för att ge en planare yta vid sömmen. Men eftersom linne gärna fransar sig i kanterna är det också viktigt att använda en söm som förhindrar detta, vilket denna gör. Samma typ av teknik har också använts då man fällt plagget i kanterna. Sömnadsmässigt är arbetet mycket väl utfört. Sömmarna är jämna och mönstret tycks, trots de många mindre styckena, välplanerat. Någon med goda kunskaper på detta område ligger troligtvis bakom.

Då man sytt ihop plaggen har man utnyttjat stadkanterna (se fig. 3), det vill säga de kanter som bestämmer vådens bredd. De bildas då tyget vävs och de behövs inte fällas. Plagget består som bekant av tre olika tygkvaliteter vilket betyder att tygerna är vävda vid tre olika tillfällen. Genom att mäta de största styckenas bredd kan man få en uppfattning om

vådbredden. Tyget i plaggets nederdel, vilken består av de största styckena, har troligtvis en vådbredd på ca 80 cm. I överdelen mäter de största styckena strax över 60 cm vilket innebär att vådbredden troligtvis utgjorts av samma bredd eftersom man troligtvis utnyttjat stadkanterna så mycket som möjligt. I ärmarna är största mätbara vådbredd 48 cm (Matsson 1991: 1). Anledningen till att ärmarna är sydda i två stycken vardera beror förmodligen på att vådbredden inte tillåtit att sy dem i ett stycke. Vådbredden i ärmarnas tyg har alltså med största sannolikhet inte överstigit 90 cm varför man i så fall borde ha sytt dessa i ett stycke.

I skjortans över- och nederdel går det tydligt att urskilja stadkanterna. Dels har man här använt en annan typ av söm och dels är väven kring dessa kanter aningen tätare. Som jag ovan nämnt behöver inte stadkanten fällas. Detta innebär att man kastat ihop de stycken i vilka stadkanterna möts, vilket går att se i den söm som löper utmed skjortans mitt. Det krävs dock att båda kanterna som ska sys ihop är stadkanter. De stycken som är ihopsydda längst med skjortans mitt är alltså sydda med den typ av söm som döljer de eventuella stadkanterna på andra sidan, där mittstyckena möter sidostyckena. I överdelens fall utgörs dessa sidostycken av ärmarna vilka jag inte kunnat identifiera några stadkanter på. Intill nederdelens mittstycken sitter kilarna vilka inte heller har några stadkanter. Detta innebär i sin tur att man tvingats sy en fällsöm vilket innebär att man vikt in mittstyckenas stadkanter. Dessa har med största sannolikhet funnits, har man utnyttjat den ena stadkanten har man förmodligen inte klippt bort den andra. Principen att med hjälp av ytterligare ett tygstycke bredda plagget talar också för att man använt sig av båda stadkanterna. Detta är förmodligen anledningen till att man inte gjort styckena lika stora. Hade man önskat lika stora stycken hade man varit tvungen att klippa bort ena stadkanten vilket man till synes valt att inte göra. Att bara kasta ihop tygstyckena är betydligt enklare än att använda den vändsöm jag har identifierat utöver kastsömmen.

5. DATERING OCH URSPRUNG

År 2002 publicerades en C¹⁴ datering av Margareta Nockert och Göran Possnert och resultatet visar att skjortan från Lunds domkyrka förmodligen blivit tillverkad någon gång mellan 1320 och 1415 (Nockert & Possnert 2002: 67). Ulla Fræs Rasmussen använder sig dock av en annan C¹⁴ datering då hennes artikel publicerades 1999. Enligt denna datering skulle skjortan vara uppsydd på 1100- eller 1200-talet. Hon redovisar dessvärre inte varifrån denna datering kommer. Uppgifterna kring dateringen verkar väldigt oklara och det ligger förmodligen ett missförstånd bakom (Fræs Rasmussen mail 15/4-08). Jag har, genom kontakter med C¹⁴ -

labben i både Lund och Uppsala, inte hittat några uppgifter kring denna datering (Skog, Göran mail 9/4-08, Possnert mail 10/4-08).

Det brev som den danske kungen Christian I skickade till domkapitlet i Lund är författat den 23 november år 1468 vilket snarare stöder Nockert och Possnerts datering. Det finns inte mycket bevis för att den särk kungen talar om skulle vara den skjorta som idag finns utställd i domkyrkomuseet i Lund. Men anledningen till att den finns kvar än idag är att det funnits ett värde i den, historien kring skjortan har räddat den från att slängas bort. Och så länge skjortan funnits kvar har också sägnen, i mer eller mindre ursprungligt skick, levt vidare. En skjorta av detta slag hade troligtvis inte bevarats om det inte vore för anknytningen till helgonet. Så den skjorta vi ser i Lunds domkyrkomuseum idag kan mycket väl vara den skjorta som Christian den I anhåller om i brevet. Det är förmodligen skrivit på forndanska, jag har inte hittat några latinska versioner av brevet. Som jag ovan nämnt anhåller kungen om en särk, inte en mässkjorta eller alba. Han skriver:

”Venerabilibus viris dominis prelatibus et canonicis ecclesie Lundensis, nobis sincere dilectis. Premisso nostro sincero ffauore. Kære sonderlighæ gothæ wenner, wi hauffe fornwmmet, at i hauffe æn serck vdi ether kirkæ, som gothe qwinner vdi barnsbyurd gantzsce nytteligh er oc thiene kan; bethe wii ether kerlighe, at i oss hennæ lænæ wele och genesten oss hiid sende. Wii wele wære ether ther goth fore, at i hennæ vden alt hinder oc hielperædhæ met thet första igen skulle fenge swo goth vdi alle madhe. Her forlade wii [oss] wisselige till och wele thet gerne met ether forskyldhe. In Christo valet. Ex castro nostro Helsingborgh die beati Clementis pape nostro sub signeto anno domini 14[6]8” (Missiver 1912-14: 36)

Man har alltså varit väl medveten om att det vid denna tidpunkt funnits en sådan särk vid domkyrkan i Lund. Den är dock inte förknippad med något helgon här. Varför den anses vara så speciell framgår inte.

Det tycks inte heller finnas någon information om hur skjortan kommit till domkyrkan i Lund eller när den togs ur bruk. Den har förmodligen använts flitigt, vilket också slitaget indikerar. Man firade mässan varje dag. Huruvida kyrkan ägt fler albor än just denna är okänt, men det är ytterst sannolikt att så varit fallet. Flera präster var under medeltiden verksamma i Lunds domkyrka. Biskop Eudes Rigaud, ärkebiskop i Rouen, Frankrike åren 1248-1275, menade att varje kyrka måste äga minst en mässkjorta för att kunna utföra mässan, vilket förmodligen främst gällt de mindre kyrkorna med färre verksamma präster. Denne var väldigt noga med att prästen klädde sig lämpligt, och man förde noggranna anteckningar om vilka som inte följde kyrkans anvisningar (Carroll-Clark 2005: 85). Förmodligen har liknande

förhållande varit gällande även i Lunds domkyrka. I Uppsala domkyrkas inventarieförteckning från 1693 nämns hela 20 mässkjortor, alla av medeltida ursprung. De är mycket utförligt beskrivna, en var av dem var broderad med guld och silke, sju stycken var tillverkade av lärft importerat från Schlesien medan övriga var tillverkade i inhemsk "Wästgötalärft". De är alla försedda med besättningar fram, bak och vid ärmarna. Huruvida de representerar hela medeltiden är naturligtvis svårt att avgöra, inventarieförteckningen innehåller ingen närmare datering. Trots den utförliga beskrivningen finns inga stilistiska element att grunda en datering på (Geijer 1964: 17).

Skjortan kom till Lunds universitets historiska museum vid mitten av 1800-talet i samband med Brunius restaurering av domkyrkan 1833-1859. Den kom sedermera att förflyttas till domkyrkomuseet då detta invigdes år 1932 (Rydbeck 1943: 110). Hur den har förvarats fram till dess är okänt men på grund av rostfläckarnas mönster kan man se att den legat varsamt ihopvikt för att man förmodligen har haft för avsikt att bevara den.

6. TOLKNINGAR KRING HELGONSÄGNEN

Det är okänt hur och när den sägen som förknippas med skjortan från Lunds domkyrka uppstått. Lund föreslår att man knappt kunnat använda domkyrkans skjorta i hundra år och menar att den tagits ur bruk omkring år 1400 då han förmodar att den tillverkades under 1200- eller 1300-talet (Lund 1988: 58). Men detta stämmer som bekant inte överens med Nockert och Possnerts C¹⁴ datering, vilken genomfördes efter Lunds artikel. Därför borde skjortan, enligt denna C¹⁴ dateringen, istället ha tagits ur bruk under 1400-talets mitt eller slut, vilket den danske kungens brev också indikerar, förutsatt att skjortan från Lunds domkyrka är den särk som kungen anhåller om och som sägnen uppstått kring.

Som ovan nämnt förknippades skjortan med ett kvinnligt helgon. Det har föreslagits fyra olika kvinnor, heliga Birgitta av Vadstena, Margareta av Sjöland, Margareta av Antiokia och jungfru Maria. Niels Lund menar att genom att jämföra de olika kvinnornas egenskaper pekar det mesta på att plagget under medeltiden tillskrevs Margareta av Antiokia. Redan år 1145, vid invigningen av högaltaret, ska Lunds domkyrka ha ägt relikier förknippade med henne (Lund 1988: 57ff). Att låta en relikis ägarinna falla i glömska verkar dock underligt, värdet i relikien ligger i personen till vilken man en gång attribuerat föremålet. Även om reformationen avvisade bönen till helgonen levde respekten kvar, varför man bör ha bevarat skjortan och fortsatt behandla den som värdefull med vetskap om vilket helgon den en gång tillhört. Följaktligen borde förvirringen kring attribueringen ha uppstått i modern tid. Förklaringen kan

delvis ligga i att skjortan tillhört ett lokalt helgon, Margareta av Själland, som Lund benämner henne, eller Hellig Margrethe fra Højelse som hon vanligen kallas. Eftersom hon är ett danskt, lokalt helgon har man förmodligen inte lagt någon större vikt vid henne då Skåne blev svenskt. Hon blev heller aldrig helgonförklarad men erkändes dock av Innocentius III och av Alexander IV som helig och fick därmed beteckningen Hellig Margrethe (Fræs Rasmussen 1999: 19). Men med århundradenas gång har den kvinna som förknippats med skjortan glömts bort.

Ulla Fræs Rasmussen menar, till skillnad från Lund, att det faktiskt finns en möjlighet att skjortan tillhört ett helgon och detta helgon skulle vara just den Hellig Margrethe. Margrethe dog år 1176 i närheten av Højelse i Danmark. Hon blev beskyldd för att ha begått självmord men senare kom det fram att hon blivit mördad av sin make. Hon begravdes som seden föreskrev på ovigd mark men då alltfler under började inträffa på platsen blev hon snart med makens erkännande flyttad till Roskilde och begravdes enligt sägnen i ett kapell vid Vor Frue klosterkirke i Roskilde. Denna förflyttning genomfördes troligtvis den 19 juli, den dag då man även firar Margareta av Antiokia som vanligtvis blev tillkallad vid barnafödslar. Det var inte ovanligt att fira flera helgon på samma dag varför Fræs Rasmussen menar att båda kvinnorna sedermera blivit tillkallade då nedkomst väntades (Fræs Rasmussen 1999: 19).

Då kulten kring Margrethe uppstod var Absalon biskop i Roskilde. Denne var också nära släkting till Margrethe och två år efter hennes död blev Absalon ärkebiskop i Lund vilket säkerligen bidrog till att sprida hennes popularitet även utanför hennes hemtrakter. Gumlösa kyrka i norra Skåne mottog vid invigningen bland annat relikier från Margrethe (Fræs Rasmussen 1999: 19).

Att skjortan skulle ha kommit till Lund med Absalon är fullt möjligt om man förlitar sig på C¹⁴ dateringen Fræs Rasmussen använder sig av i artikeln. Enligt denna är skjortan daterad till 1200-talet, men kan möjligtvis vara från Margrethes tid, det vill säga 1100-talets senare hälft. Den senaste C¹⁴ dateringen visar däremot att skjortan är uppsydd någon gång mellan 1320 och 1415 vilket inte stämmer överens med den datering Fræs Rasmussen använder. Därmed utesluts möjligheten att Absalon skulle ha fört skjortan till Lund. Att densamma en gång skulle ha tillhört Margrethe är inte heller gällande eftersom hon som bekant dog på 1100-talet. Att skjortan senare skulle ha kopplats samman med Margrethe är dock fortfarande möjligt. Likväl som den kan sägas ha tillhört Margareta av Antiokia som dog i början av 300-talet, vilket stämmer ännu sämre överens med Nockert och Possnerts C¹⁴ datering, kan den också ha tillräknats Margrethe.

Det finns naturligtvis en möjlighet att den särk som sägnen talar om inte är densamma som skjortan från Lunds domkyrka. Men om man valt att förvara den i sakristian, som Corylander påstod, under så lång tid, trots att den är enkel och utsliten, kan man förmodligen härleda värdet till sägnen.

7. PRÄSTENS KLÄDNAD

Vad beträffar prästens klädnad är det främst mässklädnaden som är intressant i detta sammanhang. Alban var, och är fortfarande, ett mässplagg som bars endast då mässan genomfördes, framför allt mot slutet av medeltiden (Stolt 1965: 627). Detta var åtminstone det som förespråkades, om det praktiserades i verkligheten är betydligt svårare att avgöra. Mässkjortan kunde kanske även användas vid vanliga gudstjänster då prästen fann det nödvändigt. Detta varierar förmodligen också från plats till plats. De källor man studerat rör troligtvis främst de större kyrkorna, såsom domkyrkan i Lund, eftersom det är främst här plaggen bevarats. Hur det förhåller sig i mindre sockenkyrkor är svårare att avgöra.

Den liturgiska dräkt prästerna bar på medeltiden kom ursprungligen ur den profana antika dräkten. Då den profana dräkten förändrades efter modets skiftningar förblev den liturgiska dräkten oförändrad (Martling 2004: 77). På 800-talet skiljde sig den liturgiska dräkten väsentligt från den profana och vid denna tid började man också tolka den liturgiska dräkten symboliskt. Det var förmodligen också i detta skede man började inviga de plagg som var avsedda för prästen och läsa böner vid påklädningen (Stolt 1965: 625).

Huruvida prästen bar någonting under den liturgiska dräkten är något osäkert. Som ovan nämnt finns det speciella böner för prästens påklädning, likaså ber prästen även då han klär av sig delar av den vardagliga dräkten. Sedan börjar påklädningen av den liturgiska dräkten. Det är dock viktigt att skilja mellan prästens dräkt och den liturgiska dräkten. Då prästen inte var verksam vid någon gudstjänst eller liknande bar han förmodligen ungefär samma kläder som övrig befolkning. Enligt föreskrifter skulle prästen bära en fotsid kjortel, en kappa och en kalott på huvudet. De olika plaggens färger fick inte vara för starka, utanför kyrkans tjänst var prästen en vanlig människa och skulle förmodligen inte skilja sig nämnvärt från folket (Stolt 1993: 156f). I en tysk illustration från 1200-talet visar hur prästen ikläder sig de olika plaggen inför mässan. Illustrationen utgörs av en serie bilder i *Durandus Rationale divinarum* som steg för steg visar hur prästen förbereder sig. På den första bilden fäster prästen huvudlinet, till vilket jag återkommer, och man kan tydligt se att han bär en mörk kjortel under. Förmodligen har han på den andra bilden tagit på sig mässkjortan utanpå denna kjortel. Under

vinterhalvåret har kyrkorna förmodligen inte varit uppvärmda varför prästen kan ha funnit det nödvändigt att bära sina vanliga kläder under mässkläderna.

Det första plagget prästen ikläder sig i inför mässan är ett så kallad *amictus*, eller halslin, huvudlin. Detta är en fyrkantig linneduk som fungerar som en krage.

Över detta togs sedan mässkjortan, även kallad *alba*, på. Denna skulle vara fotsid och tillverkad av linne. Vanligtvis försågs mässkjortan med besättningar nedtill på både fram och baksida och vid ärmarnas slut. Denna typ av besättning kunde också förekomma på huvudlinet eller kragen och i nacken. Tygstyckena har bland annat tolkats som symboler för Kristi sår (Dalgaard 2003: 156). Detta var särskilt vanligt under medeltid men försvann sedan alltmer för att idag vara ytterst ovanligt. Det var först under slutet av medeltiden som mässkjortan uteslutande användes av celebranter, det vill säga den mässfirande prästen eller biskopen, vid mässan. Denna medeltida typ kallas kilalba, till vilken mässkjortan från Lunds domkyrka också räknas (Martling 2004: 77f). Mot slutet av 1500-talet och början av 1600-talet kom kilalban att ersättas av den så kallade säckalban som saknade kilar och istället hade en jämn vidd (Martling 2000: 10).

Mässkjortan funktion har förmodligen varit att skydda kroppen men också att skydda övriga plagg. Även om prästen fortfarande bar sina egna kläder under mässkjortan följer den liturgiska dräkten ett liknande mönster som den profana, medeltida dräkten. Att man tillverkade mässkjortan i linne har förmodligen att göra med samma orsaker som varför man tillverkade särken i linne. Men det vita linnet har också i den bibliska symboliken länge speglat rättfärdighet och renhet. Klädseln är en symbol för Jesus, prästen är iklädd Kristus och därmed döljs den egna människan. De första kristna upptog detta i dopet i vilket symboliserades i avklädanden av de vanliga kläderna och iklädandet av det vita linnet (Martling 2004: 75).

Kring mässkjortan bars sedan ett så kallat *cingulum*, eller gördel. Detta var ett tunt band av linne, eller ett tvinnat band, som höll samman mässkjortan vid midjan och samtidigt höll *stolan*, till vilken jag återkommer nedan, på plats. Gördeln är troligtvis lika gammal som alban (Stolt 1965: 630).

Den som en gång burit mässkjortan från Lunds domkyrka har förmodligen varit beroende av gördeln för att överhuvudtaget kunna genomföra mässan, med dessa mängder tyg kring sig är man tvungen att fästa någonting kring midjan för att samla ihop tyget något. Det syns dock ingenting på mässkjortan. Vid ett aktivt bruk kanske gördeln eventuellt skulle ha lämnat märken efter sig. Å andra sidan utgjordes gördels bara av ett tunt linneband som troligtvis inte

fäst alltför hårt kring midjan, att det inte finns några märken på mässkjortan tyder inte på att man inte burit någon gördel.

Över mässkjortan bar prästen en *stola*, ett ca två meter långt och fem till tio cm brett band som bars över axlarna. Detta var ett ämbetsplagg och fick endast bäras av biskop, präst och diakon. (Stolt 1965: 635). Dess ursprung är omdiskuterat, det latinska namnet för *stola*, *orarium*, betyder munduk, handduk eller servett varför denna kanske varit ett hjälpmedel då diakonen fungerade som en tjänare till bords. Detta fortsatte sedermera vid nattvarden och *stolan* kom då att utgöra ett ämbetsstecken. Dess bibliska symbolik anspelar på Kristi ok (Martling 2004: 79).

Till detta bar prästen också ett handlin, eller *manipulus*, som ursprungligen var en torkduk av linne. Den bars över vänstra handleden och kunde vara av samma material som mässhaken. (Stolt 1965: 632).

Slutligen iklädde sig prästen en mässhake, eller *casula* som betyder ”litet hus”. Liksom med mässkjortan letar man efter motsvarigheter i den antika dräkten och mässhaken har troligtvis sitt ursprung i ett slags överplagg. Då plagget bars till den profana dräkten var det cirkelrunt med ett hål för huvudet i mitten. Ofta sträckte det sig ända ner till fötterna. Från och med 600-talet bars den som ett liturgiskt plagg och sedan 1000-talet endast vid mässan. På 1200-talet avkortades mässhaken och försågs med inskränningar i sidorna, detta för att underlätta prästens armrörelser (Stolt 1965: 629). Detta kan också kopplas samman med kilarna, dessa har blivit allt synligare då mässhaken kortades. Förmodligen har kilarnas dekorativa syfte blivit viktigare än dess praktiska. Med kilarna och den stora mängden tyg kunde dekorativa veck pryda bäraren kring ben och fötter, vilket också syntes under mässhaken.

Alla dessa plagg ikläder sig prästen enligt en föreskriven ordning med böner till vart och ett. Anders Piltz har genom att studera medeltida texter och bilder sökt återskapa bland annat denna ritual vars egentliga ordning varit ganska väl dold. Det som man ansåg vara självklart nedtecknades aldrig och har därefter sedan länge blivit bortglömt. Men genom att försöka rekonstruera hur en mässa kan ha sett ut på 1400-talet kunde vissa moment förstås eller anas. Härmed borde man också ha fått en uppfattning om hur dräkten fungerade vid mässan men detta redovisas dessvärre inte närmare (Piltz 1993: 13ff).

8. ALBAN

8.2. Arkeologiskt material

Det bevarade arkeologiska materialet av medeltida albor består ofta av rikt utsmyckade skjortor som säkerligen tillhört för kyrkan framstående präster eller biskopar. Dessa utsmyckningar finner vi inte på skjortan från Lunds domkyrka vilket förmodligen har sin förklaring i att denna tjänat som en enklare typ. Då man på 1830-talet öppnade biskop Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka fann man att han, enligt det medeltida bruket, begravts i sina mässläder, som idag finns utställda vid Lunds universitets historiska museum. Andreas Sunesson var ärkebiskop i Lunds stift mellan åren 1201 till 1224. Han tillhörde, liksom sin företrädare Absalon, den berömda Hvideätten. Man återfann alla de plagg som biskopen burit under mässan. Mässkjortan var dessvärre mycket fragmentarisk. Det som var kvar utgjordes till största delen av skjortans sidopartier eller kilar. Men genom dessa har det kunnat konstateras att denna mässkjorta troligtvis varit av samma typ som skjortan från Lunds domkyrka. Andreas Sunessons mässkjorta har däremot varit tillverkad i siden vilket tycks relativt vanligt även om linnen troligtvis varit det vanligaste. Kilarna är prydda med bårder, även dessa av siden. Den har, precis som skjortan från Lunds domkyrka, ursprungligen varit vit (Branting 1926: 128). Det nämns dock ingenting om skjortans mått, de fragmentariska delarna har troligtvis inte kunnat avslöja något om dessa.

En liknande mässkjorta har man också funnit i Assisi, Italien (se fig. 4). Den påminner till utseende och form väldigt mycket om skjortan från Lund. Utsmyckningen tycks dock något mer påkostad. Denna mässkjorta har tillsammans med tio andra blivit undersökta av Joseph Braun. Fem av dem är från Italien medan de övriga sex kommer från Tyskland. Han har bland annat mätt skjortorna vilka tycks vara av det vidare slaget. Vidden nedtill varierar från 336 - 500 cm, över bröst och rygg 160 – 275 cm, och slutligen längden mellan ärmarnas ytterkanter 340 – 512 cm (Branting 1920: 67). Att längden över ärmarna skulle överstiga 5 meter verkar nästan osannolikt. Avsikten måste ha varit att skapa mängder med veck och rynk kring armarna, annars skulle det i princip vara omöjligt att genomföra en mässa. Frågan är om det överhuvudtaget är möjligt att få händerna fria i ett plagg av denna dimension.

8.3. Medeltida avbildningar

Präster och biskopar har under medeltiden avbildats flitigt i konsten. Att skildra scener ur kyrkans liturgi på väggarna eller att avbilda för kyrkan betydelsefulla biskopar i trä är ett relativt vanligt inslag i de medeltida kyrkorna, numera oftast representerat i museerna. Genom att jämföra skjortan från Lunds domkyrka med dessa avbildningar kan en närmare uppfattning om hur plagget bars och såg ut nås. Det är dock viktigt att ifrågasätta hur väl bilden återger verkligheten. Bakom avbildningen står en konstnär som enligt sina egna uppfattningar

avbildat vad denne sett, även om instruktioner i vissa fall givits. Det är inte heller alltid präst eller biskop avbildas i mässläder, trots att detta verkar vara relativt vanligt. Men det kan vara svårt att skilja mellan de liturgiska plaggen, det som beskrivs i litteraturen kan vara svårare att finna i det bildliga materialet.

På en miniatyr från 1300-talet syns hur en präst med hjälp av en diakon ikläder sig mässlädraken. Besättningarna syns tydligt vid kanten på både fram- och baksida av mässkjortan. Framför prästen ligger övriga plagg upplagda för påklädning. De rika mängder tyg som vanligtvis avbildas kring fötterna syns dock inte här. Mässkjortan är fotsid men tycks inte vara särskilt bred, såsom skjortan från Lund. Vad detta beror på är naturligtvis svårt att säga men alla mässkjortor tycks inte följa den vida skjortans princip. Att låta tyget samlas i rikliga mängder kring fötterna var troligtvis ett ideal som uppstod i de övre samhällsklasserna under 1200- och 1300-talen, vilket syns framför allt i det konsthistoriska materialet. Ju mer tyg i plagget desto högre blir priset. Det vore inte underligt om även prästerna följde dessa ideal då man förmodligen eftersträvade en viss rikedom även i kyrkorna. För att spegla sin makt och rikedom pryddes kyrkan med allehanda dyrbarheter, bland annat prästens skrud (Geijer 1964: 11). Framför allt mässhaken tycks vara föremål för sådan utsmyckning. Mässkjortan syns inte lika väl då större delar av den är dold under mässhaken. Under senmedeltiden blir mässhaken dock allt mindre vilket rimligtvis resulterade i att mässkjortans nedre del blev viktigare.

Även detta kan sammankopplas med kilalban. Kanske var det istället så att mässhaken kortades just för att man önskade blotta mässkjortan med alla rynkor och veck, på samma sätt som modet föreskrev.

På ett flertal bilder syns däremot mässkjortan väldigt tydligt. Vid dop tycks prästen utesluta mässhaken och istället endast bära mässkjorta, gördel, huvudlin och stola. Från en avbildning i Södra Råda gamla kyrka i Värmland syns en dopscen i vilken prästens mässkjorta framträder tydligt (se fig. 5). Kring midjan har det bildats ett flertal veck som löper längst med kroppen. Gördeln är täckt av de väldiga mängder tyg som utgör överdelen. Den besättning som pryder mässkjortans framsida syns också tydligt. Förmodligen bär denne präst en liknande skjorta som den vi ser i Lunds domkyrkomuseum. Målningen är daterat till 1494 vilket alltså visar att denna typ av mässkjorta fortfarande är i bruk (Stolt 1964: 121). Mässhaken är exklusiv för mässan medan mässkjortan verkar brukas mer allmänt. Samtidigt spelar förmodligen den vita färgen också in i dopets symbolik.

I andra avbildningar syns mässkjortan väldigt dåligt, i dessa fall är däremot mässhaken ofta framträdande. De flesta träskulpturer från Sverige föreställande biskopar följer detta mönster.

Det tycks vara av allmän tradition att avbilda biskopen i alla de plagg som utgjorde den högtidliga mässdräkten. Från Hejdeby kyrka på Gotland stod under medeltiden, närmare bestämt 1300-talets andra fjärdedel, en träskulptur av en oidentifierad biskop (se fig. 6). Underst bär han en mässkjorta som endast syns vid fötterna. Den är mycket lång och förmodligen också försedd med kilar. Över denna bär han förmodligen en *tunicella* och en *dalmatica*. *Tunicellan* påminner till utseendet mycket om *dalmatican* och vid medeltidens slut användes den benämningen om båda plaggen (Stolt 1965: 636). Över dessa plagg har slutligen mässhaken avbildats. Jag har inte lyckats identifiera detta plagg som något annat än en mässhake varför jag kommer att fortsätta behandla plagget som en sådan.

Denna mässhake tycks dock inte följa plaggets förmodade utveckling. Som jag ovan nämnt avkortades mässhaken på 1200-talet. Den försågs också med inskärningar i sidorna. Men den avbildade biskopen i Hejdeby bär, tillsammans med många andra, en mässhake som tycks ganska lång och med veck kring armarna vilket tyder på att det inte finns några djupa inskärningar. Trots att man tillverkat nya mässhakar enligt nyare modell har man förmodligen inte haft någon anledning att sluta använda de äldre. Ett liturgiskt plagg har troligtvis behandlats med en viss vördnad varför man inte ersatt det om det inte varit nödvändigt. Liksom med mässkjortan användes förmodligen även mässhakarna under en längre tid. Det är också okänt huruvida de konstnärer som ligger bakom träskulpturerna hade noggranna uppgifter om hur biskopens klädedräkt såg ut.

På en målning av Bartholomeus Zeitblom från 1400-talets slut syns en biskop i komplett mässdräkt. Mässkjortan faller i veck kring fötterna men i övrigt är den dold. Mässhaken är relativt lång och samlas i veck kring armarna då biskopen med båda händerna håller en bok framför sig.

Klart är däremot att besättningarna ofta varit synliga, oavsett mässhakens utseende. Trots att man förmodligen lagt mycket stor vikt vid mässhaken i form av utsmyckningar verkar mässkjortans roll lika viktig. Mässhakens syfte tycks främst ha varit detsamma som ett överplaggs. Genom denna har man förmodligen också sökt påvisa kyrkans rikedom, de är ofta tillverkade i vackra material med rika utsmyckningar. Man ser också en större variation i utseendet vilket tyder på ett lösare regelverk. Mässkjortorna tycks däremot inte lika varierande, varken i material eller i form. De är också knutna till en djupare liturgisk symbolik. Detsamma gäller den profana dräkten, särken skiljer sig inte nämnvärt från rik och fattig medan överplaggen uppvisar en större variation.

9. SÄRKEN

9.2. Arkeologiskt material

Undersärken, vilken de flesta medeltida människor bar under sina kläder, är dessvärre det plagg som lämnat minst spår efter sig i det arkeologiska källmaterialet. Man tillverkade vanligtvis särken i linne som är ett växtbaserat material. Dessa material bevaras ofta mycket dåligt i jorden och förekommer därmed ytterst sällan i det arkeologiska materialet. Detta gäller framför allt de profana särkarna, de liturgiska plaggen har bättre förutsättningar att bevaras eftersom de, i bästa fall, aldrig hamnar i jorden. De profana skjortor och särkar som påträffas i samband med arkeologiska utgrävningar är ofta mycket fragmentariska vilket innebär att man sällan får möjlighet att överblicka hela plagget. Bristen på material resulterar också i relativt fria spekulationer som ibland kan uppfattas som sanningsenliga. Det är mycket viktigt att endast betrakta dem som förslag till hur plaggen kan ha sett ut. Det är också av ytterst stor vikt att redovisa vilka källor rekonstruktionen är baserad på, vilket ofta tycks mindre viktigt i många sammanhang. Användningen av det arkeologiska materialet beträffande den profana särken blir därför något otillräcklig eftersom jag anser att många rekonstruktioner inte varit tillfredsställande.

Särken användes för att skydda huden från övriga plagg men dess funktion låg lika mycket i att skydda de plagg som bars över. Linne är betydligt lättare att tvätta än ylle, vilket ofta bars utanpå, och med dess släta yta är det också bekvämast. Utformningen var vanligen mycket enkel, man använde sig av geometriska former vilket underlättade både tillskärning och sömnad. Ekonomiskt sett var det också att föredra eftersom man utnyttjade så mycket man kunde av tyget. Då man under medeltiden bar fotsida kjortlar, vilket framför allt gäller kvinnorna, bar man också en fotsid särk, dock inte så att den syntes under kjorteln. Det är naturligtvis mycket svårt att beskriva mönstret eftersom materialet är mycket knappt (Thursfield 2001: 67ff).

Vid utgrävningarna i Birka på Björkö har man funnit textilfragment från så kallade rynkveckade särkar. Dessa bars endast av kvinnor vid högtidligare tillfällen. Över hela särken har man genom att sy mängder med sömmar på tvären genom tyget för att sedan lägga det i blöt åstadkommit små veck. Till vardags har man förmodligen burit vanliga, släta särkar men det finns ingen anledning att antaga att mönstren inte skulle kunna vara av samma slag (Geijer 1983: 87). Troligtvis har dessa särkar varit enkla, man har använt sig av ett sammansittande bak- och framstycke, två eller fyra kilar på varje sida om kroppen samt armar i ett stycke. Männens har burit något kortare särkar men av samma konstruktion.

Vid utgrävningar i Viborg på Jylland, en av Danmarks äldsta städer, har man funnit en llneskjorta som troligtvis blivit uppsydd och buren på 1000-talet (se fig. 7). På grund av utmärkta förhållanden i jorden har den bevarats vilket gör fyndet mycket unikt, det är den enda vikingatida skjortan man funnit i Europa. Den var vid utgrävningstillfället relativt fragmentariskt men så pass välbevarad att man lyckats rekonstruera den. Konstruktionen är relativt avancerad, men mönstret är fortfarande baserat på enkla former. Fram- och bakstycke sitter ihop och saknar därmed axelsöm (Fentz 1992: 83ff). Denna princip fanns troligtvis kvar även i medeltid, som vi delvis kan se i skjortan från Lunds domkyrka, men även i den vardagliga särken som burits av de flesta.

9.3. Medeltida avbildningar

Den medeltida särken är även i de medeltida avbildningarna relativt ovanlig. De världsliga dräkterna, framför allt underplaggen, är inte lika vanligt förekommande som de liturgiska dräkterna i de kyrkliga avbildningarna. Men i en målning från Lojsta kyrka på Gotland syns Jesu underplagg då denne blir avklädd inför gisslandet (se fig. 8). Man har precis dragit plagget över hans huvud och är på väg att frigöra hans händer. Plagget var vitt och har förmodligen varit relativt långt. Inför gisslandet har uppfattningen troligtvis varit att Jesus varit mycket enkelt klädd och detta har man visat genom att inte ge honom några överplagg utan endast en enkel särk. Målningen säger dock ingenting om material eller tillskrning. För att få en uppfattning om detta krävs andra källor.

I de illuminerade manuskripten från 1400-talets Europa avbildas ofta män och kvinnor utförande olika världsliga sysslor, i vissa fall iklädda endast en särk eller skjorta. Det kan dock vara svårt att skilja mellan undersärkar och ljusa kjortlar. Kjorteln bars över särken med ett bälte i midjan, både av män och av kvinnor, på ett liknande sätt som prästen bar mässkjortan och gördeln. Eftersom kjorteln ofta var färgad förväxlas den gärna med den ljusa särken om kjorteln också är ljus. I den så kallade *Tacuinum Sanitatis*, en handbok i hälso- och läkarkonst från 1400-talet, finns ett flertal bilder på män och kvinnor i arbete. Det är framför allt i dessa situationer man kan få en skymt av särken. På en bild föreställande en man och en kvinna i färd med att tröska spelt, en underart till vete, ser man hur de förmodligen som följd av det tunga arbetet arbetat endast iförda särkarna (se fig. 9). Mannens skjorta är betydligt kortare än kvinnans men de är förmodligen sydda på ungefär samma sätt (Thursfield 2001: 71). För att öka rörligheten har man sannolikt infogat kilar i sidorna, framför allt i kvinnans kjortel, eller överplagg. Mannens skjorta har på den här bilden varit så pass kort att man i detta fall inte varit i behov av några kilar.

I de kvinnliga särkarna har kilarna varit desto vanligare. På en bild från *Les Belles Heures du Duc de Berry*, en rikligt illuminerat bönbok från det tidiga 1400-talets Frankrike, syns på en bild Maria med Jesusbarnet framför sig (se fig. 10). De befinner sig fortfarande i krubban och plagget Maria bär kan mycket väl vara en särk, under medeltiden bar kvinnan förmodligen endast särken då hon födde. Den tycks på bilden vara relativt enkelt skuren men liksom modet föreskrev på 1400-talet är den försedd med rikliga mängder tyg nedtill.

Då den arbetande kvinnan avbildas ser man också hur särken kring fötterna ofta bildar rynkor och veck. Vid kroppsligt arbete kunde hon fästa kjorteln framtill i bältet vilket resulterade i att särken ofta syntes något (Johansson muntlig uppgift).

10. AVSLUTANDE DISKUSSION

Genom att jämföra mässkjortan med den profana särken har jag kommit fram till följande: särken är enkel i konstruktionen, relativt snäv och tycks oftast var tillverkad i linne. Det viktiga har inte varit att skapa ett vackert plagg utan ett plagg som fungerar att bära under överplaggen, med undantag för de vikingatida rynkveckade särkarna. Mässkjortan har liksom som särken varit relativt enkel i sin konstruktion och vanligen tillverkad i linne. Den har däremot varit betydligt större och dess dekorativa syfte har vägt lika tungt som dess funktionella. Det är alltså främst storleken som utseendemässigt skiljer dem åt. Trots att mässkjortan säkert varit rikligare utsmyckad på grund av att den har blottats under mässshaken har deras ursprungliga funktion ändå varit densamma, att skydda kroppen och övriga plagg. Även skjortan från Lunds domkyrka är betydligt större än en vanlig särk, trots att man i vissa avbildningar ser att kvinnorna burit relativt vida särkar under kjortlarna. Om livet har de kvinnliga kjortlarna däremot varit betydligt snävare än mässkjortan. Prästen löste detta problem med gördeln, genom att samla tyget kring midjan med bältet uppnås till viss del samma rörlighet som i en vanlig särk. Det är alltså snarare kvinnans särk än mannens skjorta som påminner om mässkjortan. Trots att mässkjortan haft en annan symbolisk innebörd är möjligheten stor att den varit konstruerad på samma sätt som särken, dock med storleksmässiga skillnader. De liturgiska plaggen har sitt ursprung i den antika dräkten men likväl har de troligtvis konstruerats utifrån ett medeltida mönster. Eftersom vådbredden gjorde det omöjligt att ge särken den vidden som krävdes för att man skulle kunna röra sig fritt i den var man tvungen att infoga kilar. Dessa kom sedermera att utgöra ett betydande dekorativt element vilket syns både i den världsliga och i den liturgiska dräkten. Kyrkans män har liksom den världsliga överklassen uttryckt sin status genom en rikt utsmyckad dräkt.

Vad beträffar de enorma mässkjortor från Italien och Tyskland kanske kvaliteten i dessa varit av ett tunnare slag, möjligtvis siden. Man har troligtvis önskat åstadkomma mängder med veck längst med armarna. Detta tycks lämpligast med ett tunnare tyg istället för det relativt grova linnetyg som skjortan från Lunds domkyrkomuseum är tillverkad i.

De fyra besättningarna, vilka är mycket typiska för mässkjortor, tyder också på att skjortan från Lunds domkyrkomuseum har varit en mässkjorta. Även om storleken skulle kunna förklaras på andra sätt, såsom underlättande vid förlossning, visar dessa besättningar att skjortan från Lund varit och använts som ett liturgiskt plagg. Huruvida de är samtida med skjortan är mycket svårt att säga. Jag har utan framgång letat efter tecken på detta men det mest sannolika är att man sytt på besättningarna sist, vilket innebär att de kan ha sytts på vid ett senare tillfälle.

Men trots utseendet kan innebörden också ha varit en annan. Det finns egentligen inget bevis för att detta faktiskt är den skjorta som Christian I omnämner i sitt brev, men det faktum att den bevarats skulle kunna ses som en antydning om detta. Det har uppenbarligen funnits en anledning till att inte kasta bort den eller att återanvända tyget. De mässkjortor som tillhört ärkebiskopar eller andra framstående personer kom inom kyrkan att begravas med ägaren i den mån detta varit möjligt. Likaså har man funnit denna skjorta betydelsefull och bevarat den omsorgsfullt ihopvikt i kyrkan.

Christian I benämner inte heller denna skjorta som någon mässkjorta, han skriver i sitt brev till domkapitlet i Lund att han önskar anhålla om en särk. Om denna skjorta någon gång använts som ett liturgiskt plagg har dess funktion med största sannolikhet varit en annan då detta brev skrevs. Det låter osannolikt att man använt skjortan som en del av den liturgiska dräkten samtidigt som man lånat ut den vid förlossningar. Den danske kungen har naturligtvis varit medveten om detta, han skriver till domkapitlet och önskar anhålla om en särk, ett plagg som man vanligtvis inte förknippar med kyrkan. Dess funktion som liturgiskt plagg tycks istället ha blivit ersatt av en annan, nämligen som en slags relik

Intressant är dock att påpeka att man under medeltiden inte talat om alba eller mässkjorta utan snarare benämnt plagget som mässesärk (Hellquist 1948: 1149). Den kvinnliga särken kallades antingen särk, lintyg eller linkläder. Även skjorta, som vanligtvis betecknar mannens underplagg, har använts som namn på den kvinnliga särken (Andersson 2006: 52). Särk har förmodligen varit ett allmängiltigt ord som kunnat beteckna flera olika plagg.

Skjortans utseende talar alltså för att det är en mässkjorta medan den skriftliga källan snarare behandlar den som en särk. Otto Rydbeck skriver så sent som på 1940-talet att detta är ”den heliga Margaretas lintyg, den unika alba, som av tusentals troende åkallats med fromma

böner...” (Rydbeck 1943: 127). Säggen om Margareta lever kvar i skjortan samtidigt som man varit medveten om att den är konstruerad som en mässkjorta. På samma sätt skriver Agnes Branting att ”den kallades jungfru Marias särk och ansågs ännu in i sen tid kunna lindra plågor vid barnfödelse samt utlånades vid en del sådana tillfällen” (Branting 1920: 73). Det har som synes förekommit vissa tvivel kring vilket kvinnligt helgon särken tillhört men att den fungerat som en slags relik verkar ha betraktats som giltigt. Branting skriver också att denna skjorta verkar ålderdomlig och mystisk, någonting som hon förmodligen även delat med dem som hörde talas om den på medeltiden. På grund av dess rykte som en gång tillhörande ett helgon har man lyckats skapa en mystik kring skjortan som även idag gör den ytterst intressant. Föreställningen att den tillhört ett helgon tycks ha lockat både den medeltida överklassen och moderna forskare.

Vad beträffar dateringen så stöder skjortans snitt och dess rikliga mängder tyg den C¹⁴ datering som publicerades 2002. Den liturgiska dräkten har förändrats, precis som den profana dräkten. Modets skiftningar tycks även ha nått kyrkan och dess företrädare. Att vara traditionellt klädd kan ha sina fördelar men att utvecklas tillsammans med samhället har kanske varit ännu viktigare för en så framträdande institution som kyrkan utgjorde. De traditionella dräkterna bars snarare av munkar och nunnor som ville leda tankarna till enkelhet och fattigdom. Men kyrkans män hade ingen anledning att inte visa på sin rikedom och makt. Att förse en mässkjorta med sådana mängder tyg som man gjort med skjortan från Lunds domkyrka har helt enkelt varit ett uttryck för dåtidens mode. De välbärgade människorna ansåg att ju mer tyg ett plagg omfattades av desto rikare ansågs man, varför man naturligtvis strävade efter att bära sådana plagg. De veck som bildas kring fötterna och armarna på den som burit skjortan från Lunds domkyrka har tjänat som en slags antydning om dennes status.

Men skjortan från Lunds domkyrka har inte varit bland de rikast utsmyckade mässkjortorna. Denna har till skillnad från de mässkjortor jag nämnt i kapitel 8 varit relativt enkel. Den skiljer sig på så sätt mycket från de exemplar som blivit bevarade. Detta beror förmodligen på att de framstående personer som burit de vackraste mässkjortorna ofta blivit begravda i dem och därmed ha de också blivit relativt väl bevarade. Har man inte kunnat genomföra detta har mässkjortan sparats som en slags relik förknippad med den som en gång burit den.

Som jag tidigare nämnt är det arkeologiska materialet beträffande den profana särken väldigt begränsat. Lösningen på problemet kanske hänger i Lunds domkyrkomuseum. Genom att studera hur skjortan från Lunds domkyrka är uppsydd får man en förnimmelse om hur den profana särken kan ha sett ut. Det finns ett mycket välbevarat plagg till vårt förfogande

bevarat som kan bidra till en ökad kunskap om den medeltida klädedräkten. Ser man bortom dess liturgiska innebörd kan istället sömnadsteknik, tillskärning och tygkvalitet studeras, vilket med fördel kan användas i studiet av den profana dräkten.

11. SAMMANFATTNING

I Lunds domkyrkomuseums skrudkammare möts museibesökaren av en något märklig syn då hon träder in genom portarna. En så kallad alba, eller mässkjorta, i linne breder inför åskådaren ut sig i sin fulla bredd med över två meter över ärmarna. Plagget är förvånansvärt stort och tycks mycket svårt att utföra en mäsas i.

I denna uppsats har jag sökt svara på vad det egentligen är som gör denna skjorta till en mässkjorta. Anledningen till detta är att den till utseendet tycks fungerat som en mässkjorta men i en skriftlig källa från 1400-talet benämner man den istället som en särk. Genom att jämföra denna skjorta med andra mässkjortor från det medeltida Europa samt med vanliga medeltida undersärkar är mitt resultat att denna skjorta en gång fungerat som ett liturgiskt plagg. Mitt material består av arkeologiska fynd och medeltida avbildningar.

Det är framför allt storleken som talar för att denna skjorta har varit en mässkjorta. De vanliga särkarna var under medeltiden anpassade till de relativt snäva överplaggen. Att bära ett plagg av en sådan dimension som skjortan från Lunds domkyrka under en vanlig kjortel har förmodligen inte varit möjligt. Men konstruktionen i mässkjortan och särken kan likväl vara densamma. Under medeltiden användes väldigt enkla mönster, med raka stycken och kilar i sidorna för att öka rörligheten. Skjortan från Lunds domkyrkomuseum följer till stora delar detta mönster. För att uppnå den väldiga bredden har man dock varit tvungen att sy mittstyckena i två delar eftersom den medeltida vådbredden inte tillåtit att sy dem i ett stycke.

Trots att det verkar finnas ett stort intresse för den här skjortan är det få som faktiskt ifrågasatt dess funktion. Eftersom den bevarats i Lunds domkyrka tycks det vara en självklarhet att den varit ett liturgiskt plagg men användningen kan likväl ha varit en annan, vilket syns i det historiska materialet. Inom den samtida arkeologin betonas det att ingenting bör tas för givet och detta gäller naturligtvis även de föremål som påträffas i en domkyrklig kontext.

REFERENSER

Andersson, Eva I. 2006. *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*. Göteborg.

Branting, Agnes 1920. *Textil skrud i svenska kyrkor från äldre tid till 1900*. Stockholm.

Carroll-Clark, Susan M 2005. Bad habits: Clothing and Textile References in the Register of Eudes Rigaud, Archbishop of Rouen I Netherton, Robin, Owen-Crocker, Gale R (red) *Medieval Clothing and Textiles* vol 1. Woodbridge.

Corylander, Johan 1884. *Berättelse om Lunds Domkyrka*. Lund

Dalgaard, Hanne Frøsig 2003. Bispekåben for Dansk Kirke i Udlandet – kåben som magtsymbol I Krag, Hanne Hedeager (red) *Drag tog magt*. Köpenhamn.

Fentz, Mytte 1992. An 11th Century Linen Shirt from Viborg, Sønderød, Denmark I Bender Jørgensen, Lise, Munksgaard, Elisabeth (red) *Archaeological textiles in northern Europe: report from the 4th NESAT symposium, 1. - 5. May 1990 in Copenhagen*. Köpenhamn.

Geijer, Agnes 1964. *Textila skatter i Uppsala domkyrka från åtta århundraden*. Stockholm.

Johansson, Niklas 2008. Muntlig uppgift vid Lunds universitet den 25/2.

Lund, Niels 1988. Særken i Lund. En fødselshjælper fra middelalderen og dens påstående ejerinder I Kjær, Ulla, Grønder-Hansen, Poul (red) *Kirkerna i Danmark. Bd 1, Den Katolske tid: indtil 1536*. Köpenhamn.

Martling, Carl Henrik 2004. *Talande tystnad. Om kyrkans symbolspråk*. Skellefteå.

Mattsson, Britt-Marie 1991. *Alba*. Rapport vid konservering. Uppsala.

Missiver: *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's tid / udg. ved William Christensen af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie*. Köpenhamn.

Nockert, Margareta, Possnert, Göran 2002. *Att datera textilier*. Hedemora.

Piltz, Anders 1993. Mässan i Linköpings stift omkring år 1450 I Helander, Sven, Pernler, Sven-Erik, Piltz, Anders, Stolt, Bengt (red) *Mässa i medeltida socken. En studiebok*. Skellefteå.

Rasmussen, Ulla Fræs 1999. Hellig Margrethe – myter og levned I Køge Museum 1998, Årbog for Køge Museum 1998. Køge.

Rydbeck, Otto 1943. Den arkeologiska forskningen och Historiska museet vid lunds universitet under tvåhundra år, 1735-1935 I Rydbeck, Otto (red) *Meddelanden från Lunds historiska museum*. Lund.

Stolt, Bengt 1993. Kyrkorum och kyrkoskrud I Helander, Sven, Pernler, Sven-Erik, Piltz, Anders, Stolt, Bengt (red) *Mässa i medeltida socken. En studiebok*. Skellefteå.

Stolt, Bengt 1965. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, från vikingatid till reformationstid. Band X Kyrkorätt Ludus de sancto canuto duce*. Malmö.

Stolt, Bengt 1964. *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*. Stockholm.

Thursfield, Sarah 2001. *The medieval tailor's assistant, making common garments 1200-1500*.

Wrangel, Ewert 1923. *Konstverk i Lunds Domkyrka*. Lund.

BILDER

Braun, Joseph 1907. *Die Liturgische Gewandung im Occident und Orient. Nach ursprung und entwicklung, verwendung und symbolik*. Freiburg.

Mattsson, Britt-Marie 1991. *Alba*. Rapport vid konservering. Uppsala.

Stolt, Bengt 1964. *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*. Stockholm.

Thursfield, Sarah 2001. *The medieval tailor's assistant, making common garments 1200-1500*.

Internet

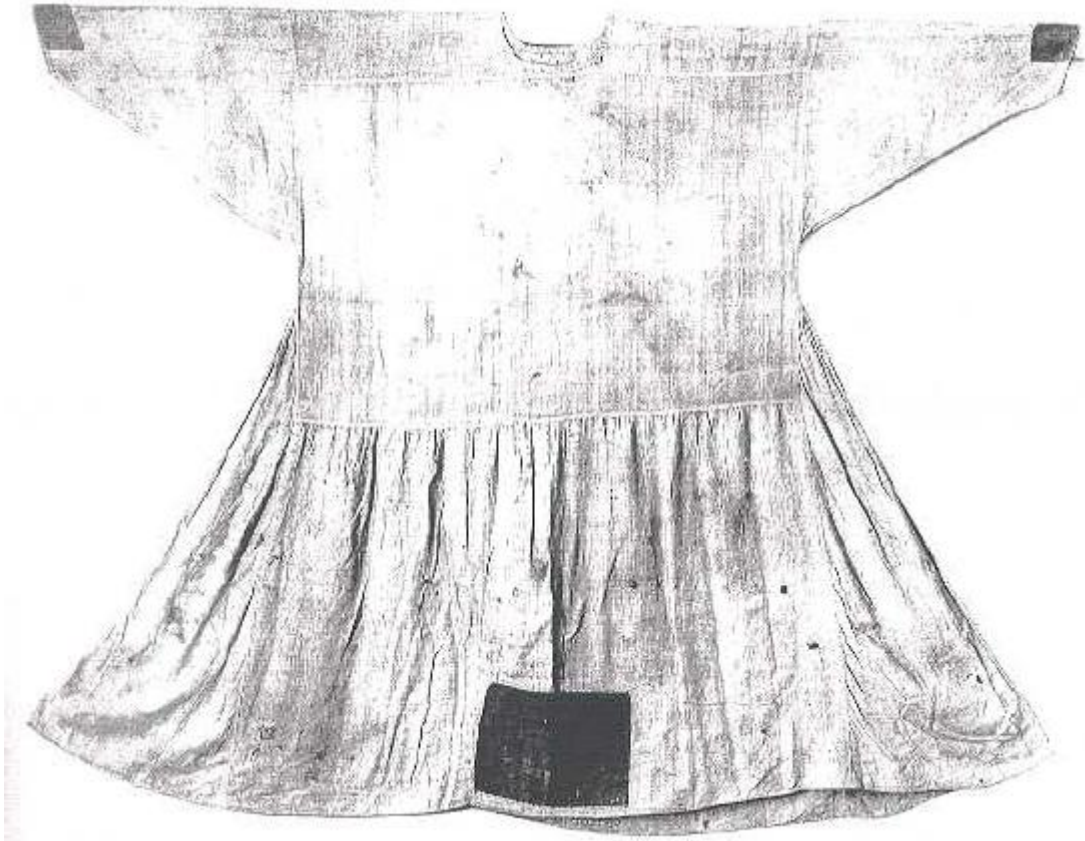
<http://www.gebroedersvanlimburg.nl/english/content/3-1-7.php#>

<http://www.godecookery.com/tacuin/tacuin39.htm>

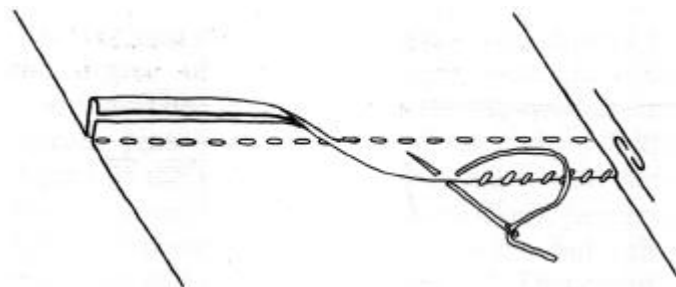
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=910430S4>

<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=910823M2>

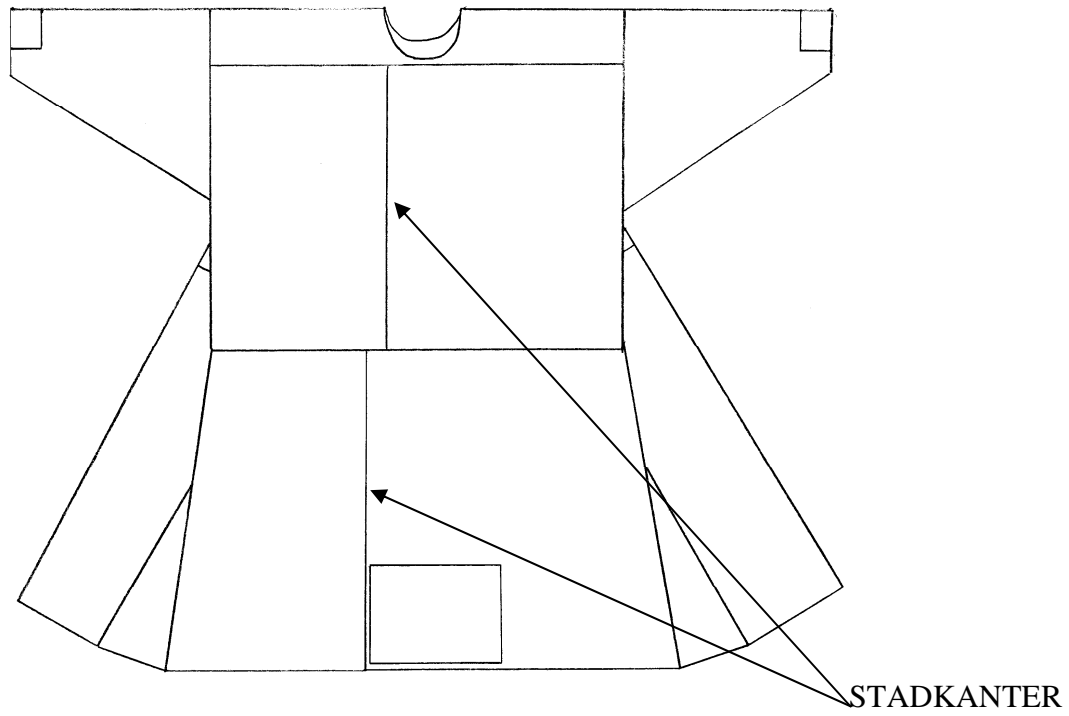
<http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/cloth/viborg.html>

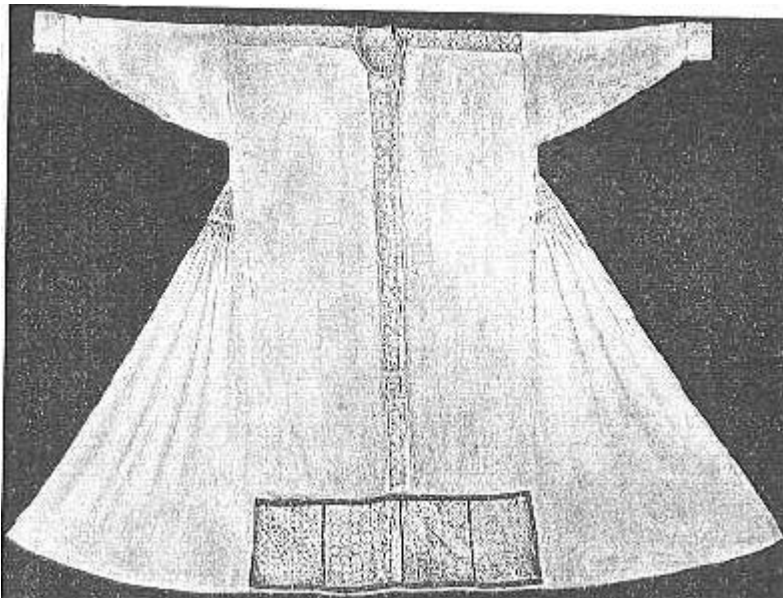
Fig. 1 Skjortan från Lunds domkyrka (Mattsson 1991: 3).

Fig. 2 Vändsöm (Thursfield 2001: 46).

Fig. 3 Ritning, framsida (illustration Emma Malmqvist)

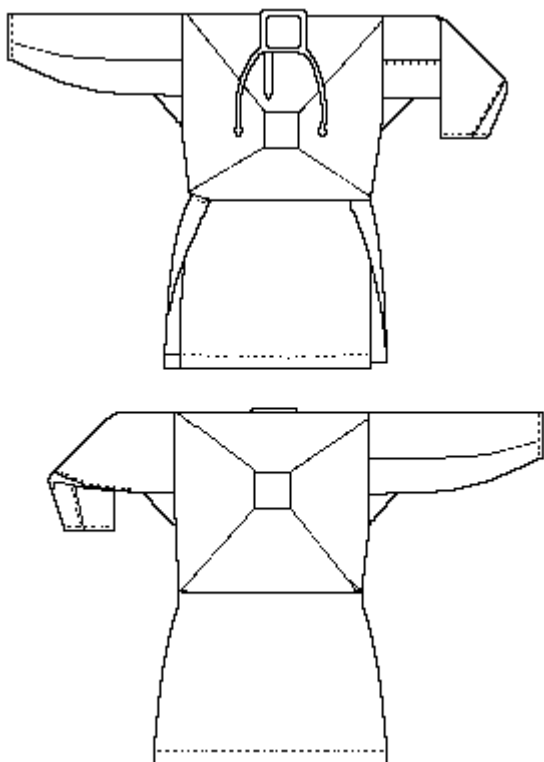
Fig. 4 Mässkjorta från Assisi, Italien (Braun, Joseph 1907: 83)

Fig. 5 Dopscen från Södra Råda gamla kyrka i Värmland (Stolt 1964: 120).

Fig. 6 Biskop från Hejdeby, Gotland (medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/).

Fig. 7 Skjortan från Viborg, Danmark (www.personal.utulsa.edu).

Fig. 8 Kristus inför gisslandet, Lojsta Kyrka, Gotland (medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/)

Fig. 9 Speltröskning (*Tacuinum Sanitatis*).

Fig. 10 Jungfru Maria inför Jesusbarnet (*Les Belles Heures du Duc de Berry*).

